

РИМСКОТО ПОЛИТИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО НА БЪЛГАРИЯ ПРИ ТЕРВЕЛ, КРУМ И ОМУРТАГ

Неделчо Неделчев

Отношението на изследователите към знаците на власт на Римската империя в българско владение е различно, но винаги е пропускано значението им като знаци на разделена власт. Характерно за това е обобщаващото мнение на Г. Атанасов, който пише: "...не бива да се забравя, че Тервел е кесар на Византия, а не на България". След поражението на империята и на Никифор I Геник на север от Хемус и Верегава в трофей на българския владетел, според мене, останали короната на империята – стемата, заедно със скиптъра и акакията. Тези знаци на императорското достойнство и право на власт са добре известни на българските изследователи по златните медальони на Омуртаг. Тяхното присъствие като български знаци на върховна власт обаче остава неизяснено. Приетата теза, че с тях българският владетел е искал да се уподобява на византийския¹, показва склонност към следване на модел, а не към налагане на собствена политическа воля. Обясненията, свързани с подобие то между византийските и българските знаци на власт, са в противоречие с идеите за преследване на християните от владетели, които носели тези знаци и с религиозно-идеологическа стойност. На антихристиянската политика на екзекутираните от Омуртаг се обръща достатъчно внимание, като Б. Примов смята, че причина за гоненията са пропагандните действия на християните², а Р. Рашев посочва, че причината за смъртта на някои от тях не се дължи на религиозни, а на политически причини³.

Интерпретацията на случая с главата на Никифор и орендата, в която е видно черпенето на славянските вождове от Крум, орендата и древните традиции, свързани с историята на скитите⁴, отклоняват вниманието на изследователите от най-важния проблем – пленяването на знаците на императорската власт. Показателно е изобразяването на Омуртаг в Хрониката на Йоан Скилица гологлав или с боен шлем на трон, но не и както е на направените по негова воля изображения от медальоните с корона-стема с пропендули и кръст, скиптър и акакия с кръстове⁵. Характерен е и контрастът

с изобразението на Крум от българския препис на Манасиевата хроника, в което канът е представен с украсена с червени фигури-кръстове корона и Хрониката на Йоан Скилица, в която той е само с шапка, която наподобява каска, шлем и се различава от всички други изображения на шапки, с които са представяни българските владетели⁶.

Основания за хипотезата, че българските канове Крум и Омуртаг са носили инсигниите на пригответили се за тържествено възстановяване на империята на север от Хемус Никифор I Геник са и в съобщението на византийски хронист за това, че дрешникът на императора избягал при Крум в деня преди гибелното за византийците сражение, като взел и злато. В. Златарски посочва, че Византий, близък домочадец на император Никифор, “избягал от Маркели и отишъл при Крума, като отнесъл със себе си царското облекло и сто литри злато”. При това в Манасиевата хроника се съобщава, че под Одрин княз Крум разбил Михаил Рангаве, узурпатора след сина на Никифор I Геник, като “въсе же ц/а/рское имене и гръчкое блъ/гаре възвѣшя”⁷. В първото сведение вероятно е скрита онази информация, която византийците не биха искали да стане известна, а тя е, че инсигниите на императорската власт не са завоювани със силата на оръжието, а са дадени на българския владетел от беглец и крадец, който очевидно е имал достъп и до съкровищницата, тъй като взел и част от носеното от владетеля на източната империя злато. Сведението за гардеробиера на императора е от първостепенна важност, тъй като едва ли един беглец от такъв ранг би взел от гардероба на императора само дрехи и злато и би оставил инсигнии на властта. Всъщност разказът е малко достоверен и в действителност е опит да се обясни загубата на короната или на различните корони, скиптъра и останалите знаци на императорската власт. Но българската приписка към Хрониката на Манасий показва, че вече за втори път целият императорски походен гардероб и съкровищница, заедно с целия гръцки обоз били взети от българите като военна плячка при Одрин.

Борбата на византийските императори за короната на римските императори била безкомпромисна. През VI в. магистърът Одоакър връща на източния император короната-стема и по този начин признава отказа си от власт над източните и западните земи на империята като император. Вероятно тази корона носи със себе си Никифор I, като се надява да означаи подобаващо обединението на римските земи на Балканите.

Едновременно с това вероятно Никифор е носел и бойна корона-шлем, без кръст. Йоан Скилица се е задоволил с изобразяването на корона

без кръст върху главата на Крум⁸ без повече обяснения, за да прикрие срамната за империята загуба на върховните ѝ знаци на власт и свързаните с това правни основания на властта. Възможно е и тази корона да е аналогична на шлема на втория български владетел или дори да е короната шлем на Тервел от известния моливдовул. Завладяването на инсигниите на римските императори препотвърждавало правата, дадени на Тервел от Юстиниан като кесар/цезар и ги поставяло на нова основа като права на законен наследник на Римската империя. Поради тази причина Михаил I дошъл на власт с военен преврат, като бил избран от армията за император през 812 г. по подобие на римските императори. Поради българската заплаха за правото на римски суверен, а не поради закъсняла реакция на извършеното през 800 г. обявяване на Карл Велики за император, през 812 г. в Аахен византийските пратеници приветствали владетеля на франките като василевс, но не като василевс на римляните, т.е. на ромеите. Поради българската заплаха, а не поради конкуренцията на франките, след 812 г. византийските императори започнали системно да се назовават василевси на ромеите, не на гърците или на Византия. Стремешките на българите към правото на римското наследство след завладяването на знаците на властта на Рим предизвикали обявяването на византийските владетели за василевси на ромеите-римляни.

Приемането на християнството от последните представители на династията на Крум показва прекъсване на традицията на династията. Свидетелство за това е отношението към писмения паметник с надпис на Омуртаг със съдържание: “Кана сюбиги Омуртаг, от бога архон... беше... и направи жертвоприношение на бог Тангра...ичиргу (колобър?)”⁹. Надписът е на част от мраморна колона и е вграден като част от олтарен камък на малка църква. Значителна част от надписа е повредена. Това показва ролята на християнството като насочена срещу създадената от Омуртаг традиция, в която канът става кан предводител на войската. Случаят изглежда безпрецедентен в общата история. Дори във Византия – религиозният учител на България – езичникът Константин Велики не е забравен, нито повечето от римските императори. Въпреки прокрадващите се напоследък тези за това, че древните български паметници били пазени от турските завоеватели и разрушавани от българите, тук е достатъчно да припомним, че Маламировата сиенитна колона с уникален надпис е намерена в турски гробища при Томбул джамия и това съвсем не е изолиран пример¹⁰. Прекъсването на българската династична традиция и по-късното ѝ унищожаване от християнската и

мюсюлманската религиозно-идеологическа практика свидетелства за целенасочен конфликт.

Титлата “кана сюбиги” се появява едва след победата на Крум над Никифор, при Омуртаг, и е синхронна по време с византийската титла “василевс на ромеите”. По наблюдение на В. Бешевлиев тя се среща при Омуртаг и Маламир и изчезва при Пресиан¹¹. Титлата също е едновременна по появата си с титлата “от бога архонт”¹² и свидетелства за промени в българското държавно устройство, които разграничават старото от новото политическо управление. В надписите, свързани с гръцката правно-политическа норма канът продължава да бъде “*αρχων*”, и преводите след Константин Порфирогенет като “владетел” и като “велможа” са оправдани, но едва ли са могли да бъдат приети, ако не са съответни на ранга на владетеля и ако търпят двусмислици. Затова вероятно не смисълът на “владетел” и на “велможа”, а смисълът на най-ранното значение на старогръцкото “архон” като вожд, “предводител на войската” е бил приет като смисъл на титлата и както и значението на “*rex*” или “*amir*” за владетелите на Германия и Египет то не означава нищо друго освен понятието вожд. В този смисъл използва понятието “рекс” първият, който го въвежда – американецът Луис Х. Морган¹³. В този смисъл понятието съответства на буквалния превод “кана сюбиги” – “кан началник на войската”. В. Бешевлиев свързва въвеждането на титлата с централизацията на властта в ръцете на кана¹⁴, но процесът вероятно е по-сложен и е свързан с възприемането на властта от поданиците на държавата, които са имали и значителна свобода и самоуправление, както и с отношенията със съюзните славянски племена.

Представата за върховна централизирана власт на кана не може да обясни наемането от Крум на бойци от свободните славянски племена от земите на днешна Югоизточна България и от множеството славинии, които изследователите свързват само с българските земи на юг от Хемус, но не и на север от р. Дунав¹⁵. Титлата *Κανα σουβιγυ* се използва при Омуртаг и Маламир и не се среща при Пресиан и Симеон¹⁶ – вероятно защото към 837 г. при Пресиан войските на българите завладели земите, населени със славяни или славянизирани на юг от Стара планина. Това са онези земи, които още Теофан определя като земи на българите и Славиниите¹⁷. Това означава, че към началото на управлението на Пресиан е преодоляно федеративното устройство на българската държава и това намира отражение в титулатурата на владетеля.

Промените в отношенията на владетелите на България и Византия при Омуртаг са свързани с мирни договори, които укрепват отношенията между двете държави. Тези мирни договори са между владетели на империи, които владеят части от територията на Рим и Византия. Според мен това е причината, поради която византийските императори отстъпват на българите правото да се наричат “от бога архон” (ὁ ἐκ θεοῦ), а самите те се наричат “в бога Василевс” (ἐν θεῷ). В тази посока на мислене В. Бешевлиев допуска, че промяната е резултат от желанието на византийците да се разграничат от българите¹⁸, но промяната е също израз на поставяне на византийската титла по-високо от българската с буквално старогръцко значение “ἐν κρατει” (“във власт”)¹⁹, което в християнския вариант, след стремежите на победоносния Крум и договореностите между Омуртаг и императора във Византия, става “в бога”. Този статут на Омуртаг му дава основание да се обяви за владетел на всички българи – “ἐκ θεοῦ ἄρχων Βουλγαρίε ελεχοντα” като вариант на ἄρχων τῶν πολλῶν Βουλγάρων по подобие на “император на ромеите”²⁰. В случая изразът “владее над многото българи”²¹ показва процес на приравняване в смисъл на древното “велик владетел” и на бъдещото “велик цар”, на които са подчинени по-слаби владетели и автономни области с различно обществено устройство. Кана сюбиги вече е владетел не на българите, а на многото българи.

Надписът на владетеля “Крум архон сюбиги излезе с войската си срещу Адрианопол”²² показва, че понятието “сюбиги” се е появило още при Крум и отговаря на нарасналите възможности на държавата и на владее-нето над многото войски. Исканото от владетеля потвърждаване на договора с империята от времето на Тервел²³ показва потвърждаване не на правата на византийски кесар, а на правата на български владетел, наследник на римските политически права наравно с императора. И тази политика е възможна за князете от Крумовата династия до Борис, тъй като създадената от тях държава обхваща земите от днешните южни граници на Полша до Егейско море. И не случайно в съвременни изследвания политическите карти на тогавашна България в Европа отсъстват, докато добре се очертават границите на Византия и Франкската държава, както това например е в книгата на Жак льо Гоф “Цивилизацията на Средновековието”²⁴. Разбира се, не е случайно и отсъствието на карти на България в български изследвания за времето на Симеон след съюзничеството му с печенегите, за да се види, че създадената от Крум империя вече не съществува.

Надписите на Крум показват и присъствие на местно население в управлението на държавата. Идеята за включването му поради по-добро управление на държавата на местно ниво или за използване на наемници²⁵ не обяснява нито военните титли стратег, нито това, че част от стратегите са били с висш военен ранг като първи след кавхана, брата на Крум. Остава необяснено и присъствието на скамарите в българските земи. След Дж. Бъри и В. Златарски²⁶ те са считани за разбойници в цялата Източна Римска империя, но ако е така, защо централната им власт е разположена в България, по съобщение на Теофан, и защо вождът им Христиан, отстъпник от християнството, е разглеждан като равнопоставен със Славун, вожда на северите по направените злини над ромеите в Тракия²⁷? Отговорът може да бъде само един: местното население, което е тракийско, се е съпротивлявало на византийската власт и е било включено от българските владетели от втората половина на VIII в. в пределите на българската държава със собствени представители във военно-политическата организация на държавата. Вероятно това население при Крум е част от многобройните славинии.

Към това население, което е известно и като “късноантичен субстрат”, вероятно принадлежат и жителите на Дебелт, които заедно с епископа си преминали на страната на Крум. Конкретният текст от Хрониката на Теофан Изповедник гласи: “Крум превзел с обсада Дебелт и преселил жителите му, които преминали на негова страна заедно с епископа”²⁸. Убеждението сред историците на този период, че Крум и Омуртаг преследвали християните, вероятно е относително вярно, тъй като не отчита, че в обхванатата от гражданска война между иконоборци и иконопочитатели Византия през VIII и IX в. българските владетели биха се възползвали от позицията си на представители на автохтонното население на Балканите. Според мене Крум подкрепя “иконопочитателите” срещу “иконаборците” и това осигурява на самия него и на наследниците му до Пресиан включително сериозни териториални успехи на юг при съхраняване на огромните за времето територии със славянско и славянизирано население на север от р. Дунав.

При Омуртаг символите на върховната власт на Византия, короната, скиптерът и акакията с кръстове показват не стремеж към приравняване, нито дворцово християнство на владетелите, а официални претенции за право на власт над римското политическо наследство. Рязкото противопоставяне на българите на християните от надписа на Пресиан от Филипи е свидетелство за разделение на римското наследство на християнско и нехристиянско.

Противопоставянето на България на Византия довежда до възраждане на идеологията на Рим в Константинопол, където освен възприемането на гръцката форма на името “римляни” император Михаил I е избран за император от войската, като се търси военизирана публичност подобно на римските императори. В България, която е световна сила между Франкската държава и Византия и която е и централноевропейска държава, се развиват сходни процеси. Владетелите Крум, Омуртаг и Маламир, подобно на Михаил I, са върховни предводители на войската “сьюбиги”. Подобно на римските императори те са владетели на много, различни народи, наричани с едно етническо име. Подобно на римските принцепси, августи и цезари те са върховни военачалници – императори, в гръцката терминология архон(ти). Подобно на византийските василевси те са предводители “от бога”. Подобно на християнизирания римски императори те имат един единствен и върховен бог, аниконичният “теос” – бог, който в “Договорния надпис” на Омуртаг е определен като “истинския бог” и който е противопоставен на християнския дори хронологично – към 820 г. Омуртаг съобщава, че са изминали 820 години от появата на истинския бог²⁹. Очевидно тези думи не подхождат на владетел, известен като гонител на християните. Множеството използвания на аниконичното “теос” и при Омуртаг, и при първите български владетели се различават от единственото споменаване на Тангра при пълно мълчание за името на християнския бог и това свидетелства за култ към върховен и истински бог на българите, различен и от родовия им бог, и от християнския. От Крум до Пресиян този бог е просто “бог” – “теос”. При Омуртаг съществува определение на византийците като християни-пленници, и като гърци, а в договорните надписи се определят отношенията между ромеи и българи³⁰. Тези терминологични различия отразяват както настъпилата след 812 г. промяна в самоназванието на византийците, така и отношението на българските владетели към автохтонното и похристиянченото население на Балканите. При Пресиян използването на понятието “ромеи” не е предпочитано пред използването на “християни” и вероятно отразява конфликт не само между Южната и Северната империи, наследнички на Рим, но и конфликт между християните и “езичниците” в конфедерална България. Конфликт, настъпил преди управлението на Борис I и решен от него в конкретна монотеистична форма.

БЕЛЕЖКИ

¹ Срв. **Атанасов, Г.** Инсигниите на средновековните български владетели. Корони, скиптри, сфери, оръжия, костюми, накити. Плевен, 1999, с. 41, 49–50; **Йорданов, Ив.** Корпус на печатите на средновековна България. Агато. С., 2001, с. 26.

² **Примов, Б.** Укрепване и териториално разширение на Българската държава през първата половина на IX в. – В: История на България, т. II. С., 1979, с. 156.

³ **Рашев, Р.** Прабългарите и българското ханство на Дунав. С., 2001, с. 116.

⁴ **Дуйчев, И. С., Саламина, М. А., Творогова, О. В., Лихачев, Д. С.** Среднеболгарский перевод хроники Константина Манасии в славянских литературах. Издательство Болгарской академии наук. София, 1988, с. 187, 229, 230, 23; **Андреев, Й., Лалков, М.** Българските ханове и царе от хан Кубрат до Цар Борис III. Абагар. В. Търново, 1996, 48–50.

⁵ Срв. **Примов, Б.** Укрепване и териториално разширяване..., 148–149, 154–155 и 151.

⁶ Пак там, 132–133, 136–137.

⁷ Срв. **Златарски, В.** История на българската държава през средните векове. Т. I. Епоха на хунобългарското надмощие. Част I. С., 1994, с. 295; **Андреев, Й. и Лалков, М.** Българските ханове и царе..., с. 46. Срв. в **Дуйчев, И. С. и кол.** Среднеболгарский превод хроники Константина Манасии в славянских литературах, с. 230, Лист 146.

⁸ **Примов, Б.** Цит. съч., 136–137. Миниатюра от Мадридския ръкопис на Хроника на Йоан Скилица, л. 12.

⁹ **Бешевлиев, В.** Първобългарски надписи. С., 1979, № 6, с. 123.

¹⁰ Пак там, №13, с. 127 (Кана сюбиги Маламир, от бога архон. Дядо ми Крум намери заедно с нас тези произведения. Баща ми Омуртаг, архон, като склучи 30-годишен мир, живя добре с гърците, и отначало и аз добре живеех, но гърците опустошиха нашите земи и архон Маламир, който управляваше заедно с кавхан Исбул, отиде с войска срещу гърците и опустоши крепостта Проват и крепостта Бурдизон, и земите на гърците и придоби всякаква слава, и дойде във Филипопол, и гърците избягаха, и тогава кавхан Исбул заедно с преславния архон направиха среща с филипополитяните”). Вж. Колоната с надпис №50, 182–183, вторично вградена в турската джамия в с. Мадара и др.

¹¹ Пак там, 65–67.

¹² Пак там, 70–72.

¹³ **Морган, Л. Х.** Първобитното общество. С., 1946.

¹⁴ **Бешевлиев, В.** Цит. съч., с. 67.

¹⁵ Пак там, с. 159.

¹⁶ Пак там, с. 66.

¹⁷ Срв. **Петров, П.** Образование и укрепване на българската държава. – В: История на България, т. 2, с. 108.

¹⁸ **Бешевлиев, В.** Цит. съч., с. 72.

¹⁹ **Неделчев, Н.** *Thracia liltera*. Проблеми на теорията на общественно-икономическите формации по примера на едно конкретно общество. В. Търново, 1996.

²⁰ **Бешевлиев, В.** Цит. съч., с. 73. Срв. надпис 57, 20 на с. 201.

²¹ Пак там, с. 201.

²² Вж. **Бешевлиев, В.** Цит. съч., с. 110, надпис №2, 1-4/ Хамбарлийски надпис – преводът на В. Бешевлиев е: “Владетелят сюбиги Крум излезе срещу Адрианопол с войската си”.

²³ **Примов, Б.** Цит. съч., с. 138, с позоваване на Продължителя на Теофан и на Йосиф Генезий, бел. 32; срв. ГИБИ 3, с. 285, ГИБИ 5, с. 109 и ГИБИ 4, с. 322.

²⁴ **Льо Гоф, Жак.** Цивилизацията на Средновековието. С., 1998, 38–61.

²⁵ **Пл. Павлов и колектив.** История на България. В. Търново, 1998, с. 30; **Овчаров, Д.** Въведение в прабългарската култура. София, 2002, с. 60. Срв. и интерпретациите на името на комес Дристър от времето на Симеон I, в посока различна от търсене на аналогии например с формата Дръстър, Дуросторум при **Бешевлиев, В.** Първобългарски надписи, 46, 5, с. 170. Името на военачалника на Симеон Мармаес, което се сравнява с Иратаис (с. 171), може да бъде сравнявано с имена, сходни с местните, известни по посветителни надписи на “Хероса на Мармарития” – за тракийското име срв. **Неделчев, Н.** Античното наследство на България. Шумен, 2004, с. 171. Иратаис също напомня например Херос! При това тези, считани за първобългарски имена, които завършват на “ес” или “ос”, не са толкова характерни за тюркските именни форми, а при българите се срещат по-често, както при древните индоевропейци от Европа между Балтика и Егея! Тезата за множество чужденци на високи военни постове според Втория Хамбарлийски надпис, която защитава В. Бешевлиев в “Първобългарските надписи”, с. 178, е трудно приемлива: двама висши български военни са с по двама чужденци стратегии – четирима известни висши военни от Византия във война с Византия! За саракта като част от българското наследство на Римската империя, като Тракийска етническа територия в конфедерирана България срв. **Неделчев, Н.** Античното наследство на България, с. 142–145. По приетите в древните страни принципи, в Рим след Г. Ю. Цезар част от завоюваните територии се разглеждат като домени, например Египет или по-късно Тракийският Херсонес, без това да е сигурно. По-скоро този доминат е политически, с характер на лична уния между славянизираните траки и българския владетел, отколкото феодално-сеньориален. Вероятно подобен е сарактът на Крум и това феодално право на българските владетели се помни до времето на Третия кръстоносен поход, така както например се помни българският легитимен суверенитет над земите ни и след османотурското завоевание, по картите на Европа от XV – XVIII в. Саракт е

твърде близко по звучене до персийското *seray*, което е в основата на турското “сарай” (дворец, имение с дворец) и до турското *suret* – “копие”!

²⁶ Срв. **Златарски, В.** История на Българската държава през Средните векове. Т. I. Първо българско царство. Част II. Академично издателство Марин Дринов, С., 1994, с. 222), който се позовава на мнението на Дж. Бъри.

²⁷ Срв. **Теофан Изповедник.** Хроника. – В: Христоматия по история на България. Т. I. София, 1978, с. 92; **Трубачев, О. Н.** Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования. Наука, Москва, 2002, 63–64. Хипотеза за карпатско-понтийски антропологични типове на славяните и за славянския балкано-централно-европейски комплекс с обособяване на славянския език през I хил. пр. н. е. до средата на I хил. от н. е. успоредно с илиро-тракийския и индоиранския езици. Срв. наблюдението на Ст. Рънсима (Рънсима, Ст. История на Първото българско царство. С., 1996) за славянизацията на гетите от карпатския район около III в. от н. е.

²⁸ Пак там, с. 100; **Теофан Изповедник.** Хроника, ГИБИ 3, 284–289.

²⁹ Договорен надпис на хан Омуртаг. – В: Христоматия по история на България, с. 106, превод на В. Гюзелев.

³⁰ Сюлейманкьойски надпис на хан Омуртаг. – В: Христоматия по история на България, с. 106, превод на В. Гюзелев.

DIE RÖMISCHE ERBSCHAFT IN DER POLITIK BULGARIENS BEI TERVEL, KRUMUNDOMURTAG

RESÜMÉE

Die römische Erbschaft in der Politik Bulgariens bei Tervel, Krum und Omurtag erstreckt sich auf Gebieten sowohl mit slawischer und bulgarischer, als auch mit thrakischer Bevölkerung. Ein Beispiel dafür ist das Gebiet „Zagore“, das laut der zweiten Inschrift aus Hambarli als sarak bezeichnet wird. Tervel bekam diese Erbschaft von Justinian II durch den Titel c^lsar. Später nimmt Krum die Insignien der byzantinischen Imperatoren in seinen Besitz ein – Krone, Szepter und Akakia. Diese Insignien sind auf den goldenen Medaillon von Omurtag abgebildet. Diese Zeichen der Macht legitimieren Bulgarien als ein Imperium mehrere Bevölkerungsgruppen und als Erbe des Römischen Reiches.